

Over participeren en manipuleren*

door Hein Streefkerk

Inleiding

De vele etische vraagstukken waarmee de onderzoeker in de derde wereld te maken krijgt zijn als volgt in te delen:

- 1 — problemen, die samenhangen met het doel en gebruik van het onderzoek,
- 2 — problemen, die voortvloeien uit de veldwerksituatie als zodanig.

Deze volgorde zou men als rangorde kunnen opvatten: wanneer het doel en gebruik aanvaardbaar zijn zou dit de veldwerkprocedures kunnen legitimeren. Daarmee zijn voor de onderzoeker in de konkrete veldwerksituatie de problemen niet verdwenen. Ik wil dit duidelijk maken door in te gaan op het manipuleren van informanten.¹

Dat ik dit verschijnsel vooral koppel aan een bepaalde methode van onderzoek, het zwak gestructureerde interview, betekent niet dat het manipuleren als onderzoekstechnisch verschijnsel zich niet evenzeer voordoet bij de participerende observatie. De huidige aandacht ervoor is het gevolg van een aantal samenhangende factoren:

- het hanteren van het zwak gestructureerde interview als methode doet genoemde verschijnselen in verscherpte vorm uitkomen;
- de veranderende maatschappelijke kontekst waarin het onderzoek plaats vindt;
- toenemende twijfels aan een zichzelf legitimerende wetenschap en het ter discussie stellen van doeleinden en methoden in antropologie en sociologie.

In de literatuur zijn de etische problemen in de antropologie voornamelijk behandeld in termen van het rolconflict. De ontoereikendheid van een dergelijke aanpak zal in onderstaande mede duidelijk gemaakt worden.

Deze ervaringen en overwegingen zijn gebaseerd op een onderzoek in India onder kleine industriëlen in de periode april '71—februari '72. Het onderzoek maakt deel uit van een door Wotro gesubsidieerd projekt, gesitueerd in een plaatsje van ± 50.000 inwoners aan de spoorlijn ongeveer 200 km. ten noorden van Bombay. Mijn onderzoeksgebied strekt zich ook tot het gebied rondom dit stadje uit en omvat het onderdistrikt Bulsar.

Het onderzoek naar kleine industriëlen heeft o.a. tot doel na te gaan in hoe-

* Ik dank Chris Baks, Emmy Brunt-de Wit, Lo Brunt, Enno Hommes, Arni Streefkerk-Hubbeling en Klaas van der Veen voor hun stimulerende suggesties en nuttige correcties.

¹ Het manipuleren van informanten is niet het enige probleem dat zich voordoet bij het verzamelen van materiaal. In gesprekken met kollega's kwamen o.a. de volgende moeilijkheden naar voren:

- het niet honoreren van verwachtingen, zoals het verschaffen van een baan aan informanten of hun familieleden.
- het beoordelingselement dat door de respondent vaak in een interview wordt gelegd en het idee gefaald te hebben in het geven van informatie. Er zijn gevallen bekend dat de informant ontslag nam na een dergelijke ervaring, uit angst dat de onderzoeker zijn superieuren hierover in zou lichten.

verre er sprake is van spreidings- dan wel monopoliseringstendenties in de door de overheid gepropageerde ontwikkelingen in deze sektor.² In hoeverre draagt een en ander bij tot de industriële ontwikkeling. Welke zijn de mechanismen in een dergelijk proces, wat is de inhoud en achtergrond van dit overheidsbeleid en hoe wordt het uitgevoerd.

Wijze van materiaal verzamelen

Voor een juist begrip van de te behandelen problematiek is een inzicht in de wijze waarop het materiaal is verzameld noodzakelijk. Bij de samenstelling van de populatie is uitgegaan van de volgende minimum definitie van kleine industriëlen:

Diegenen die buiten hun woning produceren, in een 'workshop' met behulp van niet-animale energie en min of meer gekompliceerde gereedschappen, en tevens meer dan één arbeider in dienst hebben, zijn industriële ondernemers. Deze omschrijving heeft tot doel de onderste grens van de populatie af te bakenen, zodanig dat eigenaren van de zgn. huisindustrie en 'cottage industries' niet voor onderzoek in aanmerking kwamen. De uitsluiting van deze categorie was gedeeltelijk om praktische redenen, de omvang van de populatie zou te groot en te divers zijn geworden. Bovendien ging mijn belangstelling uit naar dat type industrie, waar gebruik gemaakt wordt van relatief moderne technieken, die meer dan een nominale investering noodzakelijk maken. Aan dit type 'small scale industries' besteedt de overheid ruime aandacht (zie 'fourth five-year plan, government of India).

De afgrenzing naar boven was minder problematisch, middelgrote en zware industrieën ontbreken in het onderdistrikt Bulsar, met uitzondering van een groot chemisch kompleks met buitenlandse kapitaaldeelname, vaak trots het grootste in zijn soort in heel Azië' genoemd.

Uit de aldus verkregen populatie van 220 industriëlen, die gelokaliseerd werden door de stad en het onderdistrikt 'uit te kammen' zijn er 55 als steekproef gekozen. Zij hebben als kern-informanten gediend. De werkwijze was echter flexibel in die zin dat voor een gesprek ook industriëlen en anderen in aanmerking kwamen die niet tot de kern van 55 behoorden, maar waarvan het vermoeden bestond of waarvan gebleken was dat ze nuttige informanten konden zijn.

Participerende observatie als methode was onmogelijk, omdat van de 55 kern-informanten het merendeel weliswaar in Bulsar woonde, maar verspreid over het hele stadje. Een aantal woonde buiten de stad en enkelen verbleven het grootste deel van de week in Bombay.

² Zie hiervoor H. C. Streefkerk, *Entrepreneurs, the 'soft' state and accumulation*. Paper t.g.v. 'The third european conference on modern South Asian studies', Heidelberg 1972.

Hun fabrieken lagen zo mogelijk nog meer verspreid, een aantal in de stad, andere langs de uitvalswegen en de rest op een industrie-terrein ongeveer 10 km van de stad verwijderd. De fabrieken die verspreid door het hele onder-district liggen, zijn hierbij nog niet genoemd.

Het was ook niet voldoende de ondernemers op grond van hun lidmaatschap van bijv. beroepsverenigingen te benaderen, daar hierin slechts een klein deel der ondernemers georganiseerd was en de verenigingen nauwelijks enige levensvatbaarheid hadden.

Mijn probleemstelling was van dien aard dat ik informatie over een groot aantal aspecten — variërend van familiegeschiedenis tot corruptieve praktijken — moest verzamelen. Andere onderzoekstechnieken, zoals de survey³ waren ongeschikt voor dergelijke 'touchy' onderwerpen, zoals het aanwenden van 'invloed', wetsontduiking en omkoperijen.

Aldus moest een tussenvorm gezocht worden.

Deze werd gevonden in het hanteren van een zwak gestructureerd interview-schema in combinatie met een vorm van participeren door het meerdere malen bezoeken van informanten thuis en op de fabriek. Met een beperkt aantal van hen konden min of meer duurzame relaties worden opgebouwd. Door middel van intensieve gesprekken werd getracht de noodzakelijke informatie te verzamelen.

Participant versus interviewer

De door mij gevolgde werkwijze wijkt af van die in de 'traditionele antropologie'. *Zij stelt aan de onderzoeker bepaalde eisen, waarin een etische problematiek zich ondubbelzinnig manifesteert.*

Deze werkwijze is niet incidenteel in die zin dat ze het resultaat is van een persoonlijke voorkeur, maar vloeit voort uit een type onderzoek in de niet-westerse wereld dat steeds meer de overhand zal krijgen over onderzoek, uitgevoerd in 'gesloten' gemeenschappen met het doel 'to study the entire culture and social life' (Evans Pritchard '64, p. 77). Ten eerste omdat onderzoek in toenemende mate probleemgericht is, waarbij het gaat om aspecten van en functionele categorieën in 'the entire culture and social life' en ten tweede omdat er steeds minder van 'gesloten' gemeenschappen sprake is. Hieraan dient te worden toegevoegd dat de positie van de onderzoeker niet alleen verandert omdat het onderzoekstype zich wijzigt. Zijn positie in de niet-westerse kontekst verschilt fundamenteel met die van de kultureel antropoloog in het verleden. Barnes (in Jongmans & Gutkind, '67, p. 195) schetst deze verandering in termen van 'colonial and post-colonial conditions'.

Hij stelt dat decennia geleden de onderzochten onder een mikroskoop lagen

³ Zie hierover bijv. J. D. Speckman, *Social survey's in non-western areas* (in Jongmans en Gutkind '67).

en dat de onderzoekers 'were looking down the tube at them'; ook Malinowsky beschouwde zijn Trobrianders nog als een laboratorium. Het was een periode waarin 'superior knowledge in practical matters such as medicine, and even influence with the political dominant group... may contribute towards creating for him the privileged position of a special friend and helper in need' (Nadel in Bartlett '39 p. 326).

Op het ogenblik is er van een superieure positie in bovengenoemde zin weinig meer over. De onderzochte groep of institutie wordt nu gezien als ingebed in een netwerk van sociale relaties waarvan de observator een integraal of 'reluctant' deel uit maakt (Barnes o.c. p. 179). Niet alleen dat de onderzoeker de mondigheid, de eigen inbreng van de informanten erkent, hij heeft er terdege rekening mee te houden, wil zijn onderzoek geen schipbreuk lijden. Niet zelden kwam het voor dat informanten me liever zagen gaan dan komen en enigszins geïrriteerd lieten blijken dat ze het welletjes vonden.

Dit lijkt tamelijk ver verwijderd van de situatie, die Evans-Pritchard schetst met de opmerking dat 'an anthropologist has failed unless, when he says good-bye to the natives, there is on both sides the sorrow of parting) (o.c., p. 79).

We hebben niet meer te maken met 'natives' maar met tegenspelers, zoals blijkt uit een opmerking van één van hen 'zo, u doet een onderzoekje, vertelt u me maar eens wat u gevonden heeft...'

Ik heb de indruk dat de discussies rond de rol van de onderzoeker (en daarmee die van de etische problematiek) geen gelijke tred hebben gehouden met de wijziging van de positie van de onderzoeker als boven omschreven. Nog teveel wordt voortgeborduurd op opvattingen stammend uit een voorbije periode. In dit verband is het opmerkelijk dat Barnes in 'Some ethical problems in *modern* (mijn cursivering) field work' spreekt over de 'ethnographer' en waarin een voorkeur valt te bespeuren voor een 'neutrale' rol. Hoewel hij terecht opmerkt dat in sommige veldsituaties de etnograaf weinig ruimte heeft om zijn rol te definiëren omdat het voor hem gedaan zal worden (Barnes, oc p. 203).

Eenzelfde neutrale positie wordt door Evans-Pritchard aan de antropoloog toebedeeld (oc p. 79). Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat het ideaal van een dergelijke neutrale opstelling — hoewel door genoemde auteurs nog aan de realiseerbaarheid getwijfeld wordt — rechtstreeks een uitvloeisel is van de geprivilegeerde positie van de onderzoeker een aantal decennia geleden. Redenerend vanuit het idee van deze neutrale positie ligt het ook voor de hand het probleem van de etische integriteit te behandelen in termen van botsende waarden. De eerlijke antropoloog komt af en toe klem te zitten tussen zijn waarden en die van de 'natives' en moet volgens Jarvie dan maar kiezen voor die van zijn eigen samenleving (Jarvie '69). Een dergelijke oplossing suggereert een mate van keuzevrijheid, die ik in verband breng met

een dergelijke als ideaal nagestreefde neutrale positie.

Wat hier onuitgewerkt blijft, zijn de etische problemen die rijzen tijdens het proces van materiaal verzamelen, m.n. bij de voor dit doel aangeknoopte relaties met informanten!

Deze lakune moet begrepen worden vanuit het feit dat dit materiaal verzamelen door de participant (in traditionele zin) weinig nadrukkelijk en betrekkelijk terloops geschiedt.

Hiermee zijn we terug bij het uitgangspunt van dit hoofdstuk: het verschil in werkwijze in de 'traditionele' antropologie en de door mij gevolgde werkwijze waarin het aksent op de interviewsituatie ligt. Waar liggen nu de verschillen tussen beide methoden. Essentieel naar mijn mening is het *incidentele*⁴ karakter van de interviewprocedure. In tegenstelling tot de participatie in een 'overzichtelijke' gemeenschap waarbij men dagelijks met de informanten contacten kan onderhouden, hen vrij volledig in hun interactiepatronen kan observeren, waarbij vriendschappen gemakkelijker en spontaner kunnen ontstaan en de informatie terloops en min of meer spelenderwijs verzameld kan worden. In de interviewsituatie zijn er slechts beperkte contacten mogelijk en kan de spontaniteit tot een minimum gereduceerd zijn. De druk op de onderzoeker om binnen deze beperkte mogelijkheden een maximum aan informatie te krijgen, is daardoor veel groter. Welke middelen hierbij gehanteerd worden en welke problemen daaruit voortvloeien zal hieronder worden behandeld.

Rolkonflikt ?

Midden in de stad Bulsar ligt één van de recent tot ontwikkeling gekomen kleine industriële bedrijven. Men produceert er kunstzijde stoffen, plastic emmertjes, fiberhelmen en een chemisch fabriekje is in oprichting. Het is zoals de meeste industrieën een familiebedrijf.

De eerste keer dat ik er aan de deur kwam kreeg ik van één van de jongere broers te horen dat zijn oudere broer naar Delhi was vertrokken en dat hij mij daarom liever niet te woord stond.

De tweede keer was ik gelukkiger. Chotalal, de oudere broer, was bereid me te woord te staan en het gesprek verliep niet onbevredigend. De sfeer was formeel, er was o.a. — geheel overbodig — een tolk aanwezig, maar niettemin werd de indruk gewekt dat C. een goede informant zou kunnen zijn, die in een vertrouwelijke sfeer meer los zou laten. Ik besloot daarom wat meer 'werk' van hem te maken. Er volgde een aantal vrijblijvende bezoeken aan hem en hij nodigde mij uit te komen eten.

⁴ Met *incidenteel* wordt bedoeld dat de onderzoeker gedurende langere perioden zijn informanten niet ontmoet. Dit heeft tot gevolg dat bij de respondenten onzekerheid bestaat over de rol van de onderzoeker (vriend of onderzoeker?). Dit noodzaakt de onderzoeker — naar gelang dit opportuun is — zijn rol als onderzoeker meer of minder te verhullen.

De relatie werd meer vriendschappelijk en zeker van zijn kant als zodanig gepercipieerd. Een en ander culmineerde in een aantal langdurige gesprekken, waarbij hij refererend aan onze vriendschap op vertrouwelijke toon, in de kamer waar hij in vroeger jaren als jongen sliep, vertelde over de moeilijkheden van het leven in een joint-family. Tijdens een andere bijeenkomst ging hij uitgebreid in op allerlei korruptieve praktijken van zowel hem als van de overheidsinstanties.

Na afloop van beide bijeenkomsten, op de fiets naar huis, verkeerde ik in een staat van emotionele verwarring, waar ik op dat moment weinig raad mee wist. Later realiseerde ik me bovendien dat ik delen van de gesprekken dan wel niet vergeten was, maar in ieder geval tijdelijk verdrongen had.

In de relatie die ik met een andere informant, Jitubhai, onderhield speelde het element vriendschap een ondergeschikte rol, hoewel een zekere vertrouwensbasis ook hier aanwezig was.

Onder dekking van het feit dat ik een buitenlander was — hij zei dit met zoveel woorden — gaf hij informatie over omkoperijen e.d. evenwel met de uitdrukkelijke instructie 'het niet op te schrijven'. Mijn antwoord was weinig directief, ik liet mijn notitieboekje in mijn tas zitten en na aankomst thuis noteerde ik onmiddellijk wat hij verteld had.

Dit gebeurde in een latere fase van het onderzoek i.t.t. het eerste voorbeeld. Mijn ervaring was toen van dien aard dat ik mij tijdens het gesprek voortdurend er toe dwong niet half te luisteren, een neiging die mij nog steeds bekwam wanneer het ging over zaken die eigenlijk niet gehoord mochten worden.

De gesignaleerde emotionele verwarring, de neiging tot half luisteren en verdringing zou verklaard kunnen worden door gebruik te maken van het begrip rolconflict zoals dit o.a. bij Jarvie en Kloos ter sprake komt (Jarvie op p. 505-508; Kloos '69, p. 509-512).

Het conflict tussen de — niet spontaan gespeelde — rol van vriend en onderzoeker zal tot psychisch ongemak hebben bijgedragen en ook de neiging tot half luisteren: Als vriend/vertrouwing mag je het een en ander horen, maar als veldwerker niet. In termen van Kloos koos ik van de twee rollen die van onderzoeker, waarmee inderdaad het probleem niet opgelost is, '... the problem of role conflict in fieldwork probably is insoluble'.

Jarvie merkt in dat verband op dat 'by allowing one role to override the other the two crises (of identity and integrity) can be resolved' en 'the antropologist must choose the role of a stranger, because only that role allows him to act in what he and the society he comes from would consider to be his integrity as a member of that society in general and as a scientist in particular'.

Deze laatste zienswijze heeft weinig te bieden. De keuze voor de rol van Nederlandse onderzoeker lost de moeilijkheden niet op.

Het zijn juist de verinnerlijkte waarden en normen, die konflikteren met de

rol van onderzoeker.

Een analyse van bovenstaande gevallen in termen van rollen, rolconflict en rolkeuze verschaft maar tot op zekere hoogte een verklaring voor genoemde psychologische reacties, noch draagt zij bij tot een legitimering van het noteren van informatie tegen de wens van de informant in.

De situaties waarop Jarvie en Kloos hun verhandelingen baseren, verschillen van de door mij gepresenteerde gevallen. Bij hen gaat het om een meer volledige participatie waarbij de problematiek 'insider-outsider', 'vriend-vreemdeling' etc. veel indringender is en de vraag aan welke standaarden men zich moet refereren des te akuter. Ik krijg de indruk dat het bij hen gaat om een problematiek die zich toespitst rond min of meer dramatische gebeurtenissen, als ziektes, ruzies, lynchpartijen etc., dit in tegenstelling tot mijn ervaring waarbij de spanningen *kontinu* aanwezig waren. Het is mijn veronderstelling dat dit samenhangt met de identifikatie mogelijkheden met het onderzoeksobject.⁵

Manipulatie

Zoals reeds is opgemerkt was de door mij gespeelde rol van vriend in het eerste geval weinig spontaan. In die zin was dan ook nauwelijks sprake van een rolconflict vriend-onderzoeker. Het gekonstateerde psychisch ongemak kan er dan ook maar zeer ten dele door verklaard worden.

De oorsprong ligt in wat ik wil noemen het huichelachtige van de hele procedure. Aan de latente bewustwording hiervan ligt het rolconflict ten grondslag in die zin, dat de verwachtingen van mijn informant niet overeenstemden met de rol van onderzoeker, zoals ik daar — voor mezelf — inhoud aan gaf. Er werd een zekere mate van vriendschap gesuggereerd, die reciprociteit veronderstelde; deze reciprociteit was er niet. Anders gezegd, de relatie werd door de betrokkenen verschillend gewaardeerd, door de informant als affektief geladen, door de onderzoeker als instrumenteel.

Hiermee zijn we aangekomen bij een aspect wat o.a. Jarvie en Kloos buiten beschouwing laten, *de manipulatie van informanten* door de onderzoeker op een betrekkelijk geraffineerde wijze, *juist door middel van een aantal rollen*, die hem ter beschikking staan, zoals die van vreemdeling en vriend.

Bij Jarvie is een aanzet tot deze problematiek te vinden '... to some extent the success of the method of participant observation derives from *exploiting* the situation created by the role clashes insider/outsider, stranger/friend, pupil/teacher', en 'moreover fragments of evidence exist which suggest that in the field situation conscious use may have to be made of the 'stranger' position of the stranger in order to elicit information' (oc p. 505-507, mijn curs.).

⁵ Door Gold (in Mc Call and Simons '69) worden de problemen rond de marginaliteit van de 'observator-als-participant' verder uitgewerkt. Gold spreekt in dit verband van 'visite-interviews'.

Mijn onderzoeksstrategie bestond uit het uitspelen van de verschillende mogelijkheden⁶. In de fase van introductie bij een informant werd het vreemdeling-zijn benadrukt, appellerend aan het indische gastvrijheidssyndroom, (als vreemdeling word je binnengehaald, maaltijden worden aangerukt en het ijs is gebroken). Naar gelang dit het beste uitkwam werd later de rol van vreemdeling, die het allemaal niet zo goed weet geaksentueerd (zie geval 2), of werd de relatie meer een vriendschappelijke (schijn-)inhoud gegeven. Wat betreft dit laatste: de informant is niet zonder zeggenschap hierin. Er wordt ingegaan op de 'cues' van de informant zelf, zijn gedragsindicaties waaruit blijkt of hij dit al dan niet op prijs stelt.

Spontane vriendschapsgevoelens — zij het dan van ambivalente aard in mijn geval — komen voor. Ze blijven echter het resultaat van een in eerste aanleg *instrumenteel* bedoelde relatie.

Naarmate een relatie meer een affektieve lading krijgt, neemt de spanning tussen de rollen van vriend en onderzoeker toe.

*De etische of morele problemen die hieruit voortvloeien zijn m.i. ondergeschikt aan die, welke inherent zijn aan genoemde manipulaties.*⁷

Het manipulatieve karakter van een en ander en het voortdurende geschipper ermee blijkt ook uit het feit dat informanten waar min of meer vriendschappelijke relaties mee bestonden, argwanend werden wanneer de suggestie werd gewekt dat ik ook met anderen overeenkomstige relaties had opgebouwd. Mijn reactie hierop was dan dat ik toegaf meer mensen 'beroepshalve' te kennen, maar dat een vriendschappelijke relatie als met hem tot de hoge uitzonderingen behoorde.

Uit bovenstaande komt de suggestie naar voren dat de relatie onderzoeker-informant ongelijk is, dat de laatste het af moet leggen tegen het raffinement en de trucs van de eerste. Het zou betekenen dat antropologisch onderzoek minder 'egalitair' is dan wordt gesteld (E. Brunt—de Wit '72 p. 46).

De gewekte indruk is slechts gedeeltelijk juist. De onderzoeker is zelf onderwerp van uitgebreide manipulaties, zoals ik zal toelichten met het volgende voorbeeld.

Gedurende 14 dagen logeerde ik bij een informant in een plaatsje 30 km. ten noorden van mijn woonplaats. Het was een beminnelijke man die niets naliet het mij naar de zin te maken. Ik werd beschouwd als een familielid met al de

⁶ Het onderzoeksobject in combinatie met de maatschappelijke kontekst, waarin het onderzoek plaats vindt, bepalen de mogelijkheden die de onderzoeker ter beschikking staan. Ik denk hierbij ook aan de middelen, die een sterk hiërarchische samenleving als India biedt om mensen in de positie van informatievervaardigers te manoeuvreren of te laten manoeuvreren.

⁷ Instrumentele vriendschap is een belangrijk aspect van interactie in het algemeen. In de kunstmatig gekreëerde interviewsituatie doet het zich des te pregnanter voor.

nadelige gevolgen van dien. Al dan niet opzettelijk werd ik belemmerd in mijn onderzoek, doordat hij ervoor zorgde dat ik bepaalde mensen wel of niet ontmoette. Ik werd gebruikt als statusobject, werd meegenomen naar bruiloften en moest 'optreden' voor familie en vrienden bij hem thuis.

Op een gegeven ogenblik werd ik opgetrommeld om een kennis te bezoeken onder het mom dat het zijn beste vriend was en het bezoek op prijs gesteld werd. Eenmaal daar aangekomen bleek dat de vriend bezoek had; mijn gastheer bleek hier van op de hoogte te zijn.

De bezoeker was een belangrijk en machtig man, evenals mijn gastheer. Na uren zitten, overmatig alcoholgebruik en verhitte discussies tussen de drie betrokkenen brak mijn gastheer de onderhandelingen af met het argument dat ik moe zou zijn en dat we daarom naar huis moesten.

Wat was het geval, de bezoeker wilde iets geregeld hebben wat niet door de beugel kon en waar mijn gastheer weinig voor voelde. Hij was van een en ander al op de hoogte en had mij meegenomen om zijn aftocht te dekken en een beslissing uit te stellen (wat meestal betekent: afstellen).

Van enige keuze voor een bepaalde rol in deze kontekst was geen sprake, er viel niets te kiezen, ik werd gemanoevreerd de ene keer in de rol van 'leuke gast', een andere keer in de rol van 'geadopteerde zoon' en ga zo maar door.... zonder dat ik zelf kon ingrijpen.

Met deze voorbeelden heb ik getracht aan te geven, hoe de onderzoeker zijn informanten bewerkt en gebruikt en hij door de onderzochten voor hun doeleinden wordt aangewend.

Met Lundberg ('68 p. 47) ben ik van mening dat de relatie onderzoeker-onderzochte in dynamische termen beschreven moet worden. De analyse van de relatie in termen van 'exchange' waarin een zekere reciprociteit ligt opgesloten, is zeker zinvol en vestigt de aandacht op de egalitaire elementen in deze relatie. De onderzoeker ontvangt zijn informatie en de onderzochte ontvangt 'some sort of psychological gratification'. Dit laatste dan in de vorm van 'confirmation'. De bevrediging van de behoefte erkend te worden, de mogelijkheid tot het uiten van meningen en houdingen zonder angst tegengesproken te worden. Hiertegenover staat dat 'the relationship between informant and researcher is purposefully differentiated since it is the *primary activity* for the researcher and usually a *secondary activity* for the informant. For what he receives the researcher may not be able to offer much tangibly in the way of return since he typically is limited in financial resources or anything else the informant consciously wants directly' (Lundberg op p. 47, mijn curs.).

Mijn standpunt t.a.v. een en ander is:

1 — in de fase van het op gang brengen van de relatie maakt de onderzoeker met een overmacht aan middelen gebruik van de mogelijkheden, die zijn positie als bezoeker-vreemdeling hem biedt om een door hem als instrumen-

teel bedoelde relatie aan de onderzochte persoon op te leggen;

2 — gedurende de periode dat de relatie zich ontwikkelt en continueert manipuleert de onderzoeker met affektie en emotie om in een kort tijdsbestek zoveel mogelijk informatie te verzamelen;

3 — voor de onderzochte persoon kan daar een psychologische bevrediging tegenoverstaan, die echter niet opweegt tegen de opbrengsten die de onderzoeker uit de relatie krijgt en die bovendien voor een groot gedeelte door de onderzoeker gedetermineerd wordt;

4 — de onderzochte wordt niet als machteloos of onmondig gepercipieerd — en hierin schuilt het egalitaire van de relatie — hij heeft zijn eigen inbreng, hij kan informatie achterhouden en de onderzoeker voor zijn eigen doeleinden gebruiken.

Brymer en Farris (in Sjoberg '67 p. 305) wijzen op dezelfde problematiek. N.a.v. Goffman's 'Presentation of self in everyday life' merken zij op 'we see that there are variations among actors (researchers) in the degree to which they can manipulate an audience (respondents), and among audiences in the degree to which they can withstand, or 'see through' the actor's presentation... Time and time again it has been observed that respondents tend to give information more easily to the researcher who appears to be a 'good guy'... For sociologists, the ethical problem is whether the researcher has the right to use information given to him by a lower class person — or any person for that matter — under the assumption that the researcher is a 'good guy', even where the researcher has made his identity known'.

De auteurs geven nog geen oplossing voor deze problematiek, zij stellen haar aan de orde en wijzen op de onkontroleerbaarheid ervan door de onderzoeker en de onmogelijkheid haar reeds van te voren te overzien.

Opmerkelijk is dat hun grootste zorg lijkt te zijn of je informatie, die je als 'good guy' hebt verkregen wel kunt gebruiken, terwijl de manier waarop je aan die informatie komt toch het eerste vraagteken zou moeten verdienen.

Aan het eind van hun artikel stellen zij dat 'in moral-ethical terms we have come to the conclusion that one needs an ethic which transcends the groups, persons, or situations involved in the ethical issue. We have come to view 'ethical problems' as a result of the collision of groups or persons having different interests... Actually what we have developed is not so much a set of ethical precepts as a set of ethical procedures... First, one should seek a commonality of interests which transcends the parties involved as well as the immediate situation in which the collision of interest occurs. There is an assumption that these sorts of common interests can be found, or created among all human groups' (oc p. 314-315).

Deze aanbeveling is aantrekkelijk omdat zij praktisch is, maar biedt geen enkele garantie voor de informant, 'beschermt' hem in geen geval.

Wanneer ik bijv. tegen de zin van een informant in met hem wilde spreken

over zijn — niet legitieme — machinaties met de overheid suggereerde ik belangstelling voor de wijze waarop het overheidsapparaat — niet — funktioneerde en voor de vraag wat hiervan de oorzaken waren. De informant wilde hierover wel spreken, want hij had daarmee de nodige moeilijkheden onderzonden. Met daarbij misschien de indruk dat ik daar iets aan zou kunnen doen kwam vaak toch het een en ander aan het licht wat voor mij van belang was. Een gemeenschappelijk belang is snel gevonden — door de onderzoeker — of het inderdaad 'gemeenschappelijk' is valt sterk te betwijfelen.

Konklusie

Zolang antropologen en sociologen voor hun onderzoek informatie nodig hebben, die alleen verkregen kan worden via methoden van volledige of halfslachtige participatie, zullen zij gekonfronteerd worden met het etische probleem van manipulatie van informanten, zoals ik dit hier behandeld heb.

Naarmate de contacten met informanten incidenteler zijn — een kenmerk van de zwak gestructureerde interviewsituatie — komt deze problematiek pregnanter tot uitdrukking.

De behandelde etische problematiek is inherent aan een techniek van onderzoek, en daarom niet typisch voor onderzoek in niet-westerse gebieden.

De onderzoeksstrategie is gebaseerd op het uitspelen van mogelijkheden, die de onderzoeks*kontekst* biedt.

Ik ben geneigd te veronderstellen dat in sommige gevallen niet-westerse samenlevingen middelen bieden, die het de onderzoeker 'gemakkelijker' maken om materiaal te verzamelen dan in 'eigen land' (materiaal verzamelen in de zin van respondenten manipuleren).

Ik denk hierbij — en dit geldt m.n. voor India — aan de mogelijkheden, die de rol van vreemdeling en/of vriend biedt en de toegangen, die men heeft door in te spelen op de hiërarchische aspecten van deze samenleving.

Gezien de waarschijnlijkheid dat men meer en meer gebruik zal maken van het zwak gestructureerde interview als onderzoekstechniek, is het des te belangrijker op deze problematiek te wijzen.

Indien de besproken procedures op etische gronden aanvechtbaar zijn, kan de vraag naar de legitimering worden gesteld. Dit is alleen het onderzoek zelf. De vraag die hier onmiddellijk op volgt is waartoe het onderzoek dan wel dient. Hierop zijn een reeks van antwoorden mogelijk, variërend van 'het verkrijgen van meer inzicht' en daarmee t.b.v. de wetenschap in het algemeen — waaraan de eveneens aanvechtbare assumptie ten grondslag ligt dat wetenschap een goed is, dat 'goed' is voor iedereen — en/of ten dienste van de bevolking zelf m.n. voor de minder en minst bedeedden onder hen, of simpel ten behoeve van een publikatie.

Een etische kode die een aantal normen geeft wat al dan niet toelaatbaar is, lijkt mij een onmogelijke zaak, tenzij men een aantal typen van onderzoek —

en niet alleen in de sociologie en de antropologie — verbiedt

Het resultaat is echter nog minder 'diepgaande' informatie en kennis van maatschappelijke processen.

Aangehaalde literatuur

- Barnes, J. A., *Some ethical problems in modern fieldwork*. In: Jongmans, D. G. and Gutkind, P. C. W. eds., *Anthropologists in the Field*, Assen 1967.
- Brunt-de Wit, E., Cijfers en twijfels in sociologie en antropologie. In: *Sociologische Gids* 1972, no. 1: p. 41-48.
- Brymer R. A. and Buford Farris, *Ethical and political dilemmas in the investigation of deviance: A study of juvenile delinquency*. In Sjoberg, G. ed., *Ethics, Politics and Social research*, Cambridge, Mass. 1967.
- Evans-Pritchard, E. E., *Social anthropology and other essays*. Free Press, N.Y. '64.
- Gold, R. L., *Roles in sociological field observation*. In: Mc Call, G. J. and Simmons, J. L., eds, *Issues in participant observation: A text and reader*. Reading etc. 1969.
- Jarvie, I. C., The problem of ethical integrity in participant observation. In: *Current Anthropology*, vol. 10, no. 5, 1969: 505-508.
- Kloos, P., Role conflicts in social field work. In: *Current Anthropology*, vol. 10, no. 5, 1969: 509-512.
- Lundberg, C. C., The transactional Conception of field work. In: *Human Organization*, Vol. 27, no. 1, 1968: 45-49.
- Nadel, S. F., *The interview technique in social anthropology*, In: Bartlett, F. C., ed., *The study of society*, London 1939.
- Speckman, J. D., Social surveys in non-western areas. In: Jongmans, D. G. and Gutkind, P. C. W., eds, *Anthropologists in the field*, Assen 1967.
- Streefkerk, H. C., *Entrepreneurs, the 'soft' state and accumulation*. Paper t.g.v. 'The third european conference on modern South Asian studies', Heidelberg 1972.